

İRADƏ ƏLİYEVƏ
ATU
Səməd Vurğun 116
iradaazeri@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ƏDATLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bağlayıcılardan fərqli olaraq, ədatlar sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaratmır, lakin sözlərin, sözlərin və cümlələrin mənasını təsir edir. Ədatlar mənanı möhkəmləndirir, həssaslığa xidmət edir, istəklərini ifadə edir, təsdiq edir və fikrini inkar edir. Bu dillərin tipoloji müqayisəsi ilə Azərbaycan dilində olan ədatlar böyük əhəmiyyəti var idi. Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində ədatların növləri müzakirə olunur, həmçinin onların arasındakı fərqləri müəyyən edilir.

Azərbaycan dilində bir sıra ədatların ədatlar kimi yaradılıb. Ədatların kökləri danışmanın əsas hissələrindən alınmasına baxmayaraq, onların ilk variantları müstəqil sabit vahidlərdir: ən, lap, daha, bəs, məgər, kaş, axı, di, təki, bəli, yox, xeyr, heç, ha).

Qeyri-sabit vahidlər ədatlar və digər çıxış hissələri kimi istifadə edilə bilər. Sifariş, nömrə, ədəbiyyat və fel kimi sözün bu cür hissələrinə hümanilər olması leksik bir məna daşıyırlar, sözlərin bir hissəsinin suallarına cavab vermirlər və sözlərin bir hissəsi deyillər.

Əlbəttə ki, bir ədatların tərəfindən ifadə edilən çoxsaylı dəyərlər sayəsində nümunələrin sayını artırmaq olar. Amma bu yazıda ingilis və Azərbaycan dillərində ədatların və onların mənşəyinin ən xüsusi aspektlərini araşdırmağa çalışdıq.

Açar sözlər: köməkçi nitq hissələri, ədat, tipoloji müqayisə, sintaktik funksiya

Aqqlütinativ quruluşa malik olan Azərbaycan dili flektiv quruluşu ilə seçilən ingilis dilindən qrammatik kateqoriyalarının müxtəlifliyi və onların ifadə vasitələrindəki rəngarənglik baxımından əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Hər iki dilin özünəməxsus fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik sistemi olsa da tipoloji müqayisələri zaman dilin müxtəlif səviyyələrində oxşar cəhətlərin də meydana çıxması maraqlıdır.

Bu baxımdan istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində hələ də sərhədləri dəqiq müəyyənləşməyən, funksional-qrammatik səciyyələrinin təsnifində fikir ayrılıqları yaşanan köməkçi nitq hissələri, xüsusən də, ədatlar və onların işlənməsi məsələsi diqqətimizi cəlb edir.

Azərbaycan dilində xüsusi kateqoriya kimi digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirilən ədatlar izahlı terminlər lüğətində “müstəqil mənası olmayan, dil vahidlərinə (söz, söz birləşməsi, cümlə) əlavə edilməklə onlara müxtəlif məna çalarları verən və ya onların mənasını gücləndirən, bəzən də predikativliyini təmin edən leksik-qrammatik kateqoriya” kimi dəyərləndirilir. Qoşma və bağlayıcılardan fərqli olaraq ədatlar sözlər, cümlələr arasında əlaqə yaratmır, sözlərin, birləşmələrin, eləcə də cümlənin mənasına təsir göstərir. Ədatlar mənanı gücləndirir, emosionallığa xidmət edir, arzu, istək bildirir, fikri təsdiq və inkar edir. Azərbaycan dilində ədatlar haqqında ilk geniş araşdırma aparən Ə.Əbdullayev “Köməkçi nitq hissələri” kitabında onları 6 məna qrupunda fərqləndirməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir.

1. Qüvvətləndirici - ki, ha, axı, hətta, lap, belə artıq, daha, ca / cə;
2. Məhdudlaşdırıcı - ancaq, yalnız, tək, tək-cə, bir, bircə;
3. Dəqiqləşdirici - elə, məhz, əsl, ca / cə;
4. Sual – bəs, məgər, mı(mi, mu, mü), ki, hə, yəni;
5. Əmr – qoy, qoyun, gəl, gəlin, di, hə, kaş, kaş ki, təki;
6. Təsdiq və inkar – hə, bəli, aha, yox, xeyr, heç

Sonrakı tədqiqatlarda bu bölgü əsas götürülsə də təkmilləşdirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir. Y.Seyidov, Z.Budaqova, A.Ələkbərova, H.Mirzəzadə, A.Babayev kimi dilçi alimlərimiz tərəfindən ədatlar semantik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif qruplara ayrılmışdır. Bütün digər köməkçi nitq hissəsi kimi ədat da ayrılıqda cümlə üzvü ola bilməyib müstəqil sintaktik funksiya daşımır, lakin aid olduğu söz və söz birləşmələri ilə birlikdə cümlədə müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Təbii ki, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən çoxsaylı bölgüləri aparılsa da funksiyalarına görə ədatlar bir neçə qrupa ayrılır.

1.predikativlik və əlavə mətn çaları bildirən ədatlar: idi(-dı, -di, -du, -dü)- şahidlik bildirir, imiş(-mı, -miş, -muş, -müş)- başqasına əsaslanmaqla xəbər vermə bildirir;

2.modallıq bildirən ədatlar: qoy, qoyun, qoysunlar; gör, görsünlər, görün; gəl, gəlin; -sana, -sənə, -sanız, -səniz(əmr ədatları); -ca, -cə(dəqiqləşdirici ədatlar); isə, -sa,-sə(şərt ədatları);

3.emosionallıq və əlavə məna çaları bildirən ədatlar – di, ha, kaş, təki, barı, budur (əmr ədatları); hə, bəli, aha, yox, heç, xeyr, yaxşı, niyə (təsdiq və inkar ədatları); ki, ha, lap, ən, zil, həтта, belə, artıq, nə, heç, daha, -ca, -cə, daha da (mənanı gücləndirən ədatlar); elə, məhz, əsl, düz (dəqiqləşdirici ədatlar); bəs, məgər, məgər ki, bəyəm, həm, yəni (sual ədatları). (1,104)

Ümumən qeyd etmək lazımdır ki, əksər tədqiqatlarda ayrı-ayrı sözlərə, söz birləşmələrinə və ya cümlələrə müxtəlif məna çalarlıqları verən bu köməkçi nitq hissəsi məhz bu prinsip əsasında qruplaşdırılır. M.Hüseynzadə də “Müasir Azərbaycan dili” kitabında ədatların yeddi məna növünü fərqləndirir:

1) qüvvətləndirici ədatlar, 2) dəqiqləşdirici ədatlar, 3) məhdudlaşdırıcı ədatlar, 4) sual ədatları, 5) əmr ədatları, 6) təsdiq-inkar ədatları, 7) arzu və qeyd-şərt ədatları. (2, 247)

Ədatlar ingilis dilində də demək olar ki, eyni funksiyaları yerinə yetirir və aid olduğu cümlə üzvünün mənasını dəqiqləşdirmək və ya hər hansı bir fikri əsaslı şəkildə dəyişdirməyə xidmət edir. Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də dilçilər müxtəlif bölgülər təqdim etmiş, bu nitq hissəsinin vəzifəsini bir-birindən fərqli şəkildə izah etmişlər. Ədatın cümlədə heç bir sintaktik funksiya yerinə yetirməyən, aid olduğu cümlə üzvü ilə vəhdət təşkil etdiyini qeyd edən D.A.Ştelinq və L.S.Barxudarov onu 4 məna qrupuna ayırır.

1. qüvvətləndirici ədatlar – even, the, all the, just, simply, very, too və s.
2. dəqiqləşdirici ədatlar – exactly, precisely, right və s.
3. məhdudlaşdırıcı ədatlar – only, merely, alone, almost, nearly, scarcely, hardly və s.
4. inkar ədatları – not, no

“Ədatın başlıca vəzifəsi aid olduğu sözə və yaxud cümləyə müxtəlif məna çaları verməkdən ibarətdir. Ədatlar aid olduğu söz və ya cümlənin mənasını ya qüvvətləndirir, ya məhdudlaşdırır, ya inkar edir, ya da söz və cümlələr arasında əlaqə yaradır.” fikrini iddia edən O.Musayev ədatları dörd qrupda fərqləndirməyi məqsədüuyğun hesab etmişdir. (3, 219)

1. qüvvətləndirici ədatlar (intensifying particles): just, yet, even, only, simply, still və s.
2. məhdudlaşdırıcı ədatlar (limiting particles): only, just, but, merely və s.
3. bağlayıcı ədatlar (connecting particles): also, too
4. inkar ədatları (negative particles): not, never

Bu təsnifatları nəzərdən keçirdikcə bir daha aydın olur ki, ədatların ingilis və Azərbaycan dilində müxtəlif təsnifatları var və onlara birmənlı yanaşmaq mümkün deyil. Çünki hər iki dildəki təsnifatlarda istisnalar mövcuddur və onların hər biri mübahisəli cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Bu dillərin tipoloji müayisəsi zamanı aydın olur ki, Azərbaycan dilində ədatlar sayca çoxluq təşkil edir. Ədatların məna növlərində də müxtəlifliklər mövcuddur, belə ki, Azərbaycan dilində fərqli olaraq ingilis dilində sual ədatları yoxdur. Eləcə də Azərbaycan dilində məna növlərinə görə təsnifatlarda əmr və arzu ədatları fərqləndirilir. İngilis dilində bu məna çalarlıqlarını ifadə etmək üçün xüsusi bölgüyə təsadüf etmədik. İngilis dilində arzu mənasını ifadə etmək üçün *wish* felindən tez-tez istifadə olunur bu feildən sonra ya Past Subjunctive ya da Past Perfect Subjunctive forması işlədilir. Azərbaycan dilində ədatlar mürəkkəb cümlə yaratmaqda iştirak etsə də ingilis dili üçün bu xarakterik deyil. Digər tərəfdən Azərbaycan dilində digər dillərdən alınma ədatlar var, ingilis dilində isə bu hala təsadüf olunmur.

Müasir ingilis dilində xalis ədatlar sayca azlıq təşkil edir, ədatların çox az bir hissəsi digər nitq hissələri ilə omonimlik təşkil etmir. *Else, merely, solely* xalis ədatlar hesab edilir. Əksər ədatlar isə digər nitq hissələri ilə omonimlik təşkil edir, məsələn *exactly, precisely, simply, never, still* ədatları zərflərlə; *even, right, just, only* ədatları sifətlərlə; *all, either* ədatları əvəzliliklərlə; *but* ədatı isə bağlayıcı ilə omonimdir. “İnkər-qüvvətləndirici *never* ədatı *never* zərflərlə ilə omonimdir, lakin onların arasında müəyyən fərq vardır. *Never* zərflərlə tam inkarlıq bildirir və zaman məhdudluğu göstərmir. *Never* ədatı isə məhz hərəkətin inkar edildiyini bildirir və müəyyən zaman məhdudluğu ilə bağlıdır. Bundan əlavə, *never* zərflərlə əksər hallarda bitmiş zaman forması ilə işlənir.

I have *never* seen him before.

Never ədatı isə adətən keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması ilə işlənir.

He *never* looked back, he *never* hesitated.” (4, 90)

Bu cəhət Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir, dilimizdə də bir neçə nitq hissəsi ilə omonimlik təşkil edən ədatlar mövcuddur. “İnkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ədatları 3 qrupa ayırmaq olar:

1. sabit ədatlar
2. qeyri-sabit ədatlar
3. şəkilçiləşən ədatlar” (5, 368)

Azərbaycan dilində də ədatların bir qismi tarixən yalnız ədat kimi formalaşmışdır. Düzdür, onlar da öz köklərini əsas nitq hissələrindən alsalar da ilkin variantları daşlaşmış və yalnız ədat kimi sabitləşmişlər. -ən lap, daha, bəs, məgər, kaş, axı, di, təki, bəli, yox, xeyr, heç, ha (hə) ən çox işlək olan sabit ədatlardandır.

Qeyri-sabit ədatlar isə həm ədat, həm də başqa nitq hissəsi kimi işlənmək xüsusiyyətinə malikdir. Sifət, say, zərf və feillərlə omonimlik təşkil edən bu sözlər ədat kimi işləndikdə leksik mənə izlərini saxlasalar da suala cavab verən, cümlə üzvü olan nitq hissələri kimi çıxış edə bilmirlər.

Elə, belə sözləri həm əvəzlilik, həm də ədat, *düz və artıq* həm sifət, həm də ədat kimi işlənmək xüsusiyyətinə malikdir. *Təkcə, bir, bircə* isə həm say, həm zərf, həm də ədat, *yalnız, ancaq, amma, fəqət, da, də, hətta ki* sözləri də həm tabesizlik bağlayıcısı, həm də ədat kimi işlənməkdədir. *Bax, gəl, gəlin, gör, görün, qoy qoyun* sözləri həm feil, həm də müstəqilliyini itirərək ədat kimi işlənir. Bu sözlərin cümlədə müstəqil leksik vahid kimi işlənməsi daha aktualdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində oxşarlığı ilə diqqət çəkən ədatlar sırasında ilk pillədə inkar ədatları durur. Azərbaycan dilindəki *yox, xeyr* ədatlarının ingilis dilindəki qarşılığı not sözüdür.

İngilis dilində not inkar ədatı modal ədat hesab edilir. Bu ədat da digər ədatlar kimi müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərlə işləyə bilər: not he, not being, not today, not ugly. Not inkar ədatı əksərən cümlənin xəbərinə aid olur və bu söz cümlənin mənasını inkar etmək mənası daşıyır. Azərbaycan dilinə -ma, mə inkar ədatı kimi tərcümə edilir.

They were not to see each other that evening. (6, 39)

Həmin axşam onlar görüşməyəcəkdilər. (7, 40)

Ədatlar ingilis dilində əsasən aid olduğu sözdən əvvəl işlənir və cümlədə ədatın yerinin dəyişməsi mənanın dəyişməsi ilə nəticələnir. Məsələn, Azərbaycan dilində *ancaq, yalnız, təkcə, bircə* ədatları kimi tərcümə olunan *only* ədatının cümlədə müxtəlif yerlərdə işlənməklə yeni mənə çalarları yaratmaq mümkündür. Buna səbəb isə ingilis dilində bəzi ədatların çoxmənalı olmaları və müxtəlif mənə qruplarına daxil olmalarıdır. Çoxmənalı ədatlara *just, but, only və not* ədatları aiddir. *Just* ədatı dəqiqləşdirici mənə ilə yanaşı məhdudlaşdırıcı və qüvvətləndirici mənə da ifadə edir. *Just* məhdudlaşdırıcı ədat kimi sayların və say mənası ifadə edən sözlərin qarşısında işlənir: The man gave the boy *just* three pounds. *Just* qüvvətləndirici ədat kimi işləndikdə isə xəbərə aid olur və çox zaman əmr cümlələrində işlənir. *Just* listen to me!

İngilis dilində ən çox işlənən, üslubi cəhətdən neytral olan ədat *only* ədatıdır. Bu ədat demək olar ki, bütün üslublarda işlənir və istənilən nitq hissəsinə aid olur. *Only* məhdudlaşdırıcı ədat kimi istənilən nitq hissəsinin qarşısında işlənilib onun mənasını məhdudlaşdırma bilər və müxtəlif mövqedə dayana bilər. Bu ədat Azərbaycan dilinə çox zaman *yalnız, təkcə* ədatları kimi tərcümə olunur.

You're *only* nineteen and you're had money all your life. (6, 10)

Sənin cəmişi on doqquz yaşın var və bütün ömrün boyu həmişə pulun olub. (7,9)

Only ədatı çox zaman aid olduğu sözdən əvvəl gəlir, bəzən isə bu ədat aid olduğu sözün bilavasitə qarşısında deyil, ondan daha əvvəldə - distant işləyə bilər.

You're not going to marry a man who's *only* after byou for your money. (6, 199)

Yalnız sənə pulunla maraqlanan adama *əvə* getməməlisən. (7, 212)

Bu ədat *if* bağlayıcısı ilə birgə işləndikdə Azərbaycan dilinə *bircə* ədatı kimi də tərcümə olunur. *If only* birləşməsindən sonra vasitəli feil şəklinin qeyri-perfekt və ya perfekt formaları işləyə bilər.

If only he came in time!

Bircə o vaxtında gələydi!

Azərbaycan dilindəki yalnız, *təkcə* ədatlarının ingilis dilindəki qarşılıqlarından biri də *alone* ədatıdır. *Alone* məhdudlaşdırıcı ədatı *but* və *just* ədatlarından fərqli olaraq mübtədə funksiyası yerinə yetirən sözlərə aid olur.

Jennie, alone, kept silent

Təkcə Jenni susurdu (127, 45)

Borely və *solely* ədatları da məhdudlaşdırma, ayırma çalarları yaradır. Azərbaycan dilindəki *təkcə*, yalnız ədatlarının qarşılığı kimi işləyən bu ədatları *only* ədatı ilə də əvəz etmək mümkündür.

I went there because solely I though I could help him.

Mən ora yalnız kömək etmək üçün getdim.

Maraq doğuran ədatlardan biri də Azərbaycan dilindəki *da*, *də* ədatına uyğun gələn *also* və *too* ədatlarıdır. Onlar əvvəlcədən adı çəkilmiş bir şeyə işarə edir və sanki onu tamamlamağa xidmət edir.

I wanted to show him around. Marion *too*. (6, 202)

Mən hər şeyi ona göstərmək istəyirdim. Mariona *da*. (7,217)

To ədatı ya aid olduğu sözə sonra, ya da cümlənin lap sonunda işlənir. *Also* ədatı isə feilin şəxs formasından sonra, bəzən isə cümlənin sonunda işlənir.

He tried the door: it was locked/ the window was locked *also*. (6,191)

Qapını itələdi, bağlıydı. Pəncərə də bağlıydı. (7, 204)

Təbii ki, ədatların ifadə etdiyi mənalar çoxsaylı olduğu üçün misalların sayının artırmaq mümkündür. Lakin bu məqalədə ədatların ən spesifik cəhətlərini və ingilis və Azərbaycan dillərindəki qarşılıqlı anlamlarını araşdırmağa cəhd etdik. Hər iki dilin müqayisəli tipoloji təhlili deməyə əsas verir ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində ədatlar müstəqil nitq hissələrinin köməkçi nitq hissəsinə keçməsi prosesində yaransa da linqvistik statuslarına görə bir-birindən fərqlənir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
  2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, bakı, maarif, 1983, 320 s.
  3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, maarif, 1996, 392 s.
  4. Hacıyev E. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim, 2006, 272 s.
  5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı. "Nurlan", 2010, 400 s.
  6. Levin I. A kiss before Dying. Simon and Schuster. New York, 1953, 244 p.
  7. Levin A. Ölümqabağı öpüş. Hərbi nəşriyyat, Bakı, 1998, 238 s.
- Ирада Алиева

**Лексико-семантические особенности частиц
в азербайджанском и английском языке**

Резюме

В отличие от союзов, частицы не устанавливают связи между словами и предложениями, но влияют на значение слов, фраз и предложений. Частицы укрепляют смысл, служат эмоциональности, выражают желания, одобрение и отрицают идею.

При типологическом сравнении этих языков стало понятно, что частица в азербайджанском языке имеет большое значение. В статье рассматриваются типы частиц в азербайджанском и английском языках, а также выявляются различия между ними.

Ряд частиц в азербайджанском языке был сформирован именно как частицы. Несмотря на то, что корни частиц взяты от основных частей речи, их первоначальные варианты являются самостоятельными устойчивыми единицами: әn, lap, daha, bәs, mägär, kaş, axı, di, tәki, bәli, yox, xeyr, heç, ha (hә).

Неустойчивые единицы могут использоваться как частица и как другие части речи. Являясь омонимами таких частей речи как прилагательное, числительное, наречие и глагол, они, имея лексическое значение не отвечают на вопросы частей речи и не являются частями речи.

Конечно, из-за многочисленных значений, выраженных частицей, можно увеличить количество примеров. Но в этой статье мы попытались исследовать наиболее специфические аспекты частиц и их значения на английском и азербайджанском языках.

Ключевые слова: вспомогательные части речи, частица, типологическое сравнение, синтаксическая функция

irada Alieva

**Lexico-semantic features of particles
in azerbaijan and english language**

Summary

Unlike alliances, particles do not establish a connection between words and sentences, but affect the meaning of words, phrases, and sentences. Particles reinforce meaning, serve emotionality, express desires, approval, and deny the idea.

With a typological comparison of these languages, it became clear that the particle in the Azerbaijani language is of great importance. The article discusses the types of particles in the Azerbaijani and English languages, and also identifies the differences between them.

A number of particles in the Azerbaijani language was formed exactly as particles. Despite the fact that the roots of particles are taken from the main parts of speech, their initial variants are independent stable units: әn, lap, daha, bәs, mägär, kaş, axı, di, tәki, bәli, yox, xeyr, heç, ha).

Unstable units can be used as a particle and as other parts of speech.

Being homonyms of such parts of speech as an adjective, numeral, adverb and verb, they, having a lexical meaning, do not answer the questions of parts of speech and are not parts of speech.

Of course, due to the numerous values expressed by a particle, one can increase the number of examples. But in this article we tried to explore the most specific aspects of particles and their meanings in the English and Azerbaijani languages.

Keywords: auxiliary speech parts, particles, typological comparison, syntactic function

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.03.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.04.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Dürdanə Nağıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur